

दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्पाचे खर्च-लाभ विश्लेषण

प्रा.अजित सुर्यवंशी
अर्थशास्त्र विभाग,
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ,
पुणे.

प्रस्तावना

पाणी हा महाराष्ट्राच्या शेती, उद्योग व नागरी जीवनाचा आधार आहे. त्यामुळे राज्यातील आर्थिक समृद्धी दिसून येते म्हणून निसर्गतः पाण्याच्या उपलब्धतेत जी विषमता आहे त्या निसर्गातील विषमतेचे प्रतिबिंब आर्थिक व सामाजिक विषमतेत दिसून येते. नैसर्गिक विषमतेवर मात करण्यासाठी महाराष्ट्रातील उपलब्ध जल स्रोतांचा सुयोग्य वापर करणे जरूरीचे आहे. त्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने धरणे, कालवे, लघु बंधारे, मध्यम बंधारे बांधण्याची कामे हाती घेतली आहेत. त्यामुळेच महाराष्ट्रात आजवर ४१ लक्षा हेक्टर जमीन सिंचनाखाली आणण्यात यश आले आहे.

कोल्हापूर जिल्हा नैसर्गिकदृष्ट्या विपूल जलसंपदेचा जिल्हा मानला जातो. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांच्या दूरदृष्टीने व कल्पकतेने राधानगरी, काळम्मावाडी धरणांचा पाया घातला गेला. त्यापैकी राधानगरी धरण भोगावती नदीवर बांधून अगोदर पूर्ण झालेनंतर काही कारणास्तव दूधगंगा धरण प्रकल्प रखडला. परंतु १९६७ साली दूधगंगा धरणाला पहिली प्रशासकीय मान्यता मिळाली. त्यानंतर सुधारित मान्यता १९७६, १९८७ व २००७ साली वेळोवेळी दुरुस्ती करून देण्यात आली. आज दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्प हा कोल्हापूर जिल्ह्यातील सर्वात मोठा प्रकल्प असून महाराष्ट्र, कर्नाटक राज्याला वरदान ठरलेला हा प्रकल्प आहे.

उद्दिष्टे

१. दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्पाची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
२. दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्पाचा तपशील अभ्यासणे.
३. दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्पावरील सिंचन लाभ क्षेत्रातील पीक पध्दत अभ्यासणे.
४. लाभ क्षेत्रातील क्षारपड जमिनीची समस्या अभ्यासणे.

गृहितके

१. दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्पामुळे महाराष्ट्र व कर्नाटक राज्यातील दूधगंगा, वेदगंगा व पंचगंगा नदीच्या लाभक्षेत्रातील पिक पद्धतीत बदल झाला.
२. दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्पातील लाभ क्षेत्रातील अति जल उपसामुळे क्षारपड जमिनीची समस्या निर्माण झालेली आहे.

संशोधन पध्दती

या शोधनिबंधासाठी लाभ क्षेत्रातील शेतकऱ्यांच्या मुलाखती घेवून प्रश्नावलीचा वापर केलेला आहे. तज्ञांच्याकडून माहिती घेतली आहे. याशिवाय काही संदर्भ पुस्तके, मासिके, कृष्णा खोरे विकास महामंडळाच्या दूधगंगा प्रकल्प अहवाल, इंटरनेट इ. चा वापर केलेला आहे.

दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्पाची वैशिष्ट्ये

१) प्रशासकीय मान्यता

१९६७ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने प्रशासकीय मान्यता ठराव करून १६.२७ कोटी रुपयांच्या प्रकल्पाला मान्यता दिली. त्यानंतर पहिली सुधारित मान्यता १९७६ मध्ये देण्यात आली. त्यासाठी ७८.८३ कोटी रुपये खर्च अपेक्षित धरण्यात आला. द्वितीय सुधारित प्रशासकीय मान्यता १९८७ ला देण्यात आली. तेव्हा १७९.०७ कोटी रुपये खर्च अपेक्षित होता. तृतीय प्रशासकीय मान्यता २१/१०/२००७ ला

देण्यात आली. धरणाचा एकूण खर्च १४९१.६९ कोटी रुपये झाला. धरणाला १९६५ साली सुरुवात होऊन २००५ साली ते पूर्ण झाले म्हणजेच ४० वर्षे धरण पूर्णत्वास लागली हा फार मोठा कालखंड होता.

२) धरणाचे ठिकाण

दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्प हा कोल्हापूर जिल्ह्यातील राधानगरी तालुक्यातील (काळम्मावाडी) आसनगाव या गावी असून ७४°.०५ पूर्ण रेखांश व १६°.२१ उत्तर अक्षांशावर वसला आहे. दूधगंगा नदीवर हा प्रकल्प असून त्याचे पाणलोट क्षेत्र ७६ चौ.मैल (१९६ चौ.कि.मी.) इतके आहे. धरण क्षेत्रातील पर्जन्य मात्र ३१७ से.मी. ते ६९८ सेमी इतके आहे. पाण्याचा साठा २७.४२ द.ल. घनफुट आणि कर्नाटक राज्याकरिता ४.०० द.ल. घनफुट इतका करता येणार आहे. दूधगंगा नदीपात्र, डावा कालवा व उजवा कालवा मार्फत नदीजोड प्रकल्पातून जास्तीत जास्त क्षेत्रास पाणी देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

३) धरणाचा तपशील

दूधगंगा प्रकल्पातील धरणाची लांबी १२८० मीटर इतकी आहे. धरणाची उंची ७३.०८ मीटर आहे. डाव्या कालव्याची लांबी २०० कि.मी. असून महाराष्ट्रातील लांबी १४१ कि.मी. तर कर्नाटक राज्याची लांबी ४० कि.मी. इतकी आहे. एकूण ओलीताखाली क्षेत्र ३९६२५ हेक्टर इतके आहे. उजव्या कालव्याची लांबी २०४ कि.मी. इतकी असून महाराष्ट्रातील लांबी १५५ कि.मी. तर कर्नाटकातील ३३ कि.मी. एकूण ओलीताखालील क्षेत्र ६०००० हेक्टर इतके आहे. धरणाच्या एकूण सिंचनासाठी ४६२४ हेक्टर भूसंपादन केले गेले त्यामध्ये प्रकल्पबाधित १२ गावे असून प्रकल्प विस्थापित लोकसंख्या ७९८० इतकी आहे.

कोष्टक क्र.१

दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्पातील एकूण लाभ क्षेत्र तक्ता

जिल्हा व तालुका	लाभ क्षेत्रात येणाऱ्या गावांची संख्या	एकूण लाभ क्षेत्र		ओलित क्षेत्र		पिकावू क्षेत्र	
		एकर	हेक्टर	एकर	हेक्टर	एकर	हेक्टर
१	२	३	४	५	६	७	८
महाराष्ट्र राज्य							
कोल्हापूर							
राधानगरी	३२	२०४९८.५३	८२९९	१३१८२.३९	५३३७	१७१३७	६९३७
भुदरगड	१५	८०००.३३	३२३९	५१४५.०९	२०८३	६६८८	२७०८
कागल	३९	५३४५०.८०	२१६४०	३४३६७.५८	१३९१४	४४६७८	१८०८८
हातकणंगले	८	२४०९९.७९	९७५७	१५४९६.७८	६२७४	२०१४५	८१५६
शिरोळ	१२	३४७०१.०३	१४०४९	२२३११.५९	९०३३	२९००३	११७४२
करवीर	१९	४०३९९.३२	१६३५६	२५४५८.२९	१०३०७	३३०९८	१३४००
एकूण	१२५	१८११४८.८०	७३३४०	११५९६१.५६	४६९४८	१५०७४९	६१०३२
कर्नाटक राज्य							
बेळगांव							
विवकोडी	२२	४९०७६.४३	१९८६९	३२०७२.९५	१२९८५	३२०७३	१२९८५
प्रकल्पाकरिता एकूण (अ+ब')	१४७	२३०२२६.२३	९३२०९	१४८०३४.५९	५९९३३	१८२८२२	७४०१७

स्रोत : दुधगंगा प्रकल्पाची ठळक वैशिष्ट्ये - पुस्तिका.

१) योजनेवरील खर्च -

(तृतीय सुधारित प्रशासकीय मान्यतेसाठी महाराष्ट्र कृषणा खोरे विकास महामंडळास सादर केलेल्या अंदाजपत्रकानुसार)

	रुपये लाखात
१) धरण	१७३०८.९३
२) कालवे (अस्तरित)	८०९८३.९३
३) वितरिका (अस्तरित)	२७६९८.२७
४) उपसा जलसिंचन	३९८४.१०
५) व्ही-वॉटर कोर्स शेतचान्या (कडा कामे)	७२८०.२८
६) इतर (इ.टी.पी.)	१४७९३.२६
प्रकल्पाची एकूण अंदाजित खर्च	१४९९६८.६७
१) ढोबळ साठ्याच्या प्रत्येकी द.ल.घ.मी.स. लागणारी खर्च	२४.०७
२) उपयुक्त साठ्याच्या प्रत्येकी द.ल.घ.मी.स. लागणारी खर्च	२४.४९
३) पिकाऊ क्षेत्राच्या दर हेक्टरा लागणारी खर्च	१.७२
४) पाण्याच्या प्रत्यक्ष वापरचे प्रत्येकी द.ल.घ.मी.स. होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण	१८२.७७

६) दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्प पीक पध्दतीतील बदल -

दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्प २००७ साली पूर्ण झाला असून त्यापूर्वी लाभ क्षेत्रामध्ये ऊस, खरीप भात, खरीप ज्वारी, खरीप तूर, खरीप मूग, खरीप भूईमूग आणि नाचणी इ. पिके घेतली जात होती. विशेषतः जीवन निर्वाहपूर्तीसाठी शेती केली जात होती. शेतीमधून मोठे उत्पन्न मिळण्यात अडचणी येत होत्या. अपुरे सिंचन असल्यामुळे ऊसाचे क्षेत्र ही अगदी कमी होते. विशेषतः शाहू सह. साखर कारखाना कागल व दूधगंगा/वेदगंगा सह.साखर कारखाना बिद्री या कारखान्यांना पुरेसा ऊस पुरवठा होत नव्हता. लोकांची आर्थिक परिस्थिती गरिबीची होती. लाभ क्षेत्रातील लोक मजूर म्हणून इतर ठिकाणी कामे करत असत.

दूधगंगा पाटबंधारे प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर बारमाही पिके घेण्याचा कल वाढला. विशेषतः व्यापारी तत्वावरील नगदी पिके घेण्यास सुरुवात झाली. ऊस, भात, सुर्यफूल, कापूस उन्हाळी भूईमूग, मका, खूबी गहू, हरभरा इ. पिके घेतली जाऊ लागली. शेती हे जीवन निर्वाहाचे साधन न राहता व्यवसाय बनला. लोक व्यापारी दृष्टीकोनातून दुबार, तिबार किंवा मिश्रपिके घेतून बारमाही शेती करीत आहेत. त्यामुळे पिकरचनेत आमुलाग्र बदल झालेला दिसून येतो. शाहू सह. साखर कारखाना, दूधगंगा/वेदगंगा सह. साखर कारखाना याशिवाय सदाशिवराव मंडलिक सह. साखर कारखाना, संताजी घोरपडे सह. साखर कारखाना, तांबाळे येथील इंदिरा सह.साखर कारखाना, दत्त शुगर सह. साखर कारखाना, जवाहर सह. साखर कारखाना इ. साखर कारखाने निघून पूर्ण हंगाम गळीत करतात. म्हणजेच ऊसाचे पिके मुबलक प्रमाणावर घेतले जात असून कृषी उद्योगामध्ये वाढ होत आहे. याचे कारण म्हणजे दूधगंगा प्रकल्प हेच होय. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या हरितक्रांतीमध्ये या प्रकल्पाचे मोठे योगदान दिले आहे हे निश्चित.

७) प्रकल्प बाधीतांचे पुनर्वसन -

या प्रकल्पासाठी १) आसनगाव, २) राजापूर, ३) बुरुमवाडी, ४) भांडणे, ५) नानीवळे, ६) कांबर्डे, ७) बांबर्डे, ८) कोनोली, ९) बाकी, १०) बांबरवाडी, ११) वाडवे, १२) चाफोडी अशी १२ गावे बाधीत झाली असून त्यामधून १६२२ कुटुंबे प्रकल्पग्रस्त झाली आहे. त्यामध्ये ७९८० इतकी लोकसंख्या

विस्थापित झाली असून महाराष्ट्र शासनाने बाधीत कुटुंबांना जमिनीचा योग्य मोबदला देवून इतर ठिकाणी त्याचे पुनर्वसन केले आहे. मात्र त्याचे पुनर्वसन समाधानकारक झाले नसल्याचे प्रकल्प बाधीत लोकांचे म्हणणे आहे. शासनाने त्यांना योग्य तो न्याय द्यावा अशी त्यांची अपेक्षा आहे.

८) क्षारपड जमिनीचा प्रश्न

जमिनीला अतिरिक्त पाणी पुरवठा केला गेल्याने जमिनीची प्रत बिघडली आहे. जमिनी दलदलीच्या बनल्या आहे. सरवडे, कासारपुतळे, कासारवाडा, निढोरी तसेच शिरोळ तालुक्यातील काही गावातील जमिनींना क्षार असून त्या क्षारपड झालेल्या आहेत. त्यामुळे त्या नापिक बनत चालल्या आहेत. लाभ क्षेत्रातील जमिनी क्षारपड झाल्यास उत्पादन घटण्याचा किंवा काराम स्वरूपी नापिक बनण्याचा धोका आहे तेंव्हा जलव्यवस्थापन करून जमिनी नापिकीपासून वाचवण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. वारंवार ऊस, कापूस, भात, सुर्यफूल इ. पिके घेतल्यामुळे जमिनीची उत्पादकता घटत चाललेली आहे. हे शेतकरी वर्गामध्ये त्याबाबत जागरूकता निर्माण करणे गरजेचे आहे असे दिसून येते.

सारांश

दुधगंगा पाटबंधारे प्रकल्पामुळे कोल्हापूर जिल्हा व कर्नाटक राज्यातील काही भाग यामध्ये लाभ क्षेत्र असून भरपूर पाऊस असून सुध्दा पूर्वी लोकांची गरीबी आर्थिक हालाखी होती. ती दूर होवून लोकांचे राहणीमान उंचावण्यास मदत झाली आहे. ग्रामीण युवकांना रोजगाराच्या संधी निर्माण झालेल्या आहे. त्यामुळे कोल्हापूर जिल्हा सुजलाम, सुफलाम झालेला दिसून येतो. त्यामुळे कोल्हापूर जिल्ह्याच्या आर्थिक समृद्धीचा भाग म्हणून हा प्रकल्प ओळखला जातो.

संदर्भ ग्रंथ

१. महाराष्ट्र सिंचन विकास - खंड २४, अंक ४१७, खंड - २७ अंक २१३
२. गोडवा, अन्नदाता अंक
३. दुधगंगा प्रकल्पाची ठळक वैशिष्ट्ये - पुस्तिका.
४. कोल्हापूर पाटबंधारे मंडळ कोल्हापूर (२०१२) जिल्हा पुस्तिका
५. श्वेत पत्रिका जलसिंचन विभाग महाराष्ट्र शासन (२०१३)